

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΝΟΜΙΕΣ ΚΑΙ ΚΡΙΣΗ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗΣ ΣΤΟΥΣ ΔΙΚΑΪΚΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ. ΤΕΣΣΕΡΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ¹

Παναγής Παναγιωτόπουλος

Αναπληρωτής καθηγητής Κοινωνιολογίας

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης ΕΚΠΑ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΜΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Η αναλυτική διαχείριση του ζητήματος της κρίσης εμπιστοσύνης στους θεσμούς του Κράτους Δικαίου και ειδικότερα στις διαδικασίες απονομής της δικαιοσύνης στις σύγχρονες δημοκρατίες είναι δυσχερής για τον κοινωνικό επιστήμονα². Δεν διαθέτει κατά κανόνα τη σκευή για μια δικαιοπολιτική προσέγγιση ενώ η παράδοση της κοινωνιολογίας του δικαίου³, σπουδαία και αυτοδύναμη αλλά ίσως σε υποχώρηση στη

¹ Οι συλλογισμοί που ακολουθούν διατυπώθηκαν αρχικά στο πλαίσιο του επιστημονικού συνεδρίου «Δικαιοσύνη – Κοινωνία – Σύνταγμα», που διοργάνωσαν το Ινστιτούτο για τη Δικαιοσύνη και την Ανάπτυξη του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Δημοσίου Δικαίου (EPLO) και η Εταιρία Ελλήνων Δικαστικών Λειτουργών για τη Δημοκρατία και τις Ελευθερίες στην Αθήνα την 7η Μαΐου 2025. Οφείλω θερμές ευχαριστίες στους διοργανωτές και τους συνομιλητές για την πρόσκληση και τη θερμή υποδοχή και ξεχωριστά στον καθηγητή και Πρόεδρο του ΣτΕ Μιχάλη Πικραμένο. Ευχαριστώ ακόμα τον καλό φίλο και συνάδελφο Γιώργο Καραβοκύρη για τη στοχαστική του ανάγνωση.

² Για τη μείωση της εμπιστοσύνης των πολιτών στους πολιτειακούς και κρατικούς θεσμούς, μα ιδιαίτερα για την έντονη πτώση των συναισθημάτων εμπιστοσύνης στη Δικαιοσύνη στην Ελλάδα δεσ τις έρευνες γνώμης της Public issue, διαθέσιμες στο [link](#). Συγκεκριμένα, σε λιγότερο από μια 20ετία, από το 2007 μέχρι το 2024, η εμπιστοσύνη στη Δικαιοσύνη έχει περάσει από το 86 στο 29%. Δες και την πρόσφατη έρευνα του Ευρωβαρόμετρου με τους πολύ χαμηλούς δείκτες εμπιστοσύνης στους θεσμούς του κράτους δικαίου στη χώρα μας, διαθέσιμη στο [link](#). Δες τη συνθετική και συνάμα κριτική προσέγγιση του Μ. Ioannidis, “The judiciary”, σε: K. Featherstone/D. A. Sotiropoulos, *The Oxford Handbook of Modern Greek Politics*, 2020, σελ. 117-135.

³ Δες ενδεικτικά Έ. Λαμπροπούλου, *Κοινωνιολογία του ποινικού δικαίου και των θεσμών της ποινικής δικαιοσύνης*, 2012· ευρύτερα Α.-J. Arnaud, *Introduction à l'analyse sociologique des systèmes juridiques*, 1998.

χώρα μας, απαιτεί και αυτή μια τουλάχιστον διττή ικανότητα. Τη σε βάθος γνώση των δικαϊκών θεσμών και των επιστημονικών παραδόσεων που τους μελετούν αλλά και τα κριτικά εργαλεία της κοινωνικής θεωρίας που ταιριάζουν στο πεδίο.

Καθώς όμως το δικαϊκό φαινόμενο και οι θεσμοί της έμπρακτης υλοποίησής του έχουν σήμερα διαχυθεί στο κοινωνικό σώμα, υποκαθιστώντας συχνά στην κοινωνική συνείδηση και ενώ η δικαιοσύνη καλείται να επιλύσει αντιφάσεις στις οποίες δεν ανταποκρίνεται το αντιπροσωπευτικό πολιτικό σύστημα, είναι σαφές ότι μια «γενική κοινωνιολογία των θεσμών» δικαιούται να αποπειραθεί να διερευνήσει αυτό το πεδίο. Έτσι μια κοινωνιολογία των θεσμών –εδώ των τυπικών κατά κύριο λόγο θεσμών– δεν θα ήταν μόνο μια αξιοποίηση των κοινωνιολογικών εργαλείων για την ανάλυση των σχέσεων εξουσίας που αναπτύσσονται εντός τους, ούτε, στη διεύρυνσή της και πάλι, ένας τρόπος να εξετάσουμε τις κοινωνικές επιπτώσεις και την κοινωνική διαστρωμάτωση της απονομής δικαιοσύνης.

Όλα αυτά είναι βεβαίως εξόχως σημαντικά, όπως είναι και το μεγάλο πεδίο εκείνο που διερευνά τη μετατροπή συνταγματικών επιταγών και αντιλήψεων περί ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων σε νομολογία που θεσπίζει συγκεκριμένες πολιτικές και κανόνες για την κοινή ζωή των ανθρώπων στις σύγχρονες κοινωνίες⁴. Μα και αυτή η μελέτη του δικαιωματικού φαινομένου δεν εξαντλεί την ικανότητα της κοινωνιολογίας να διερευνά το δίκαιο, τα δικαστήρια, τις αποφάσεις τους, τον αντίκτυπό τους, τις προσδοκίες που καλλιεργούνται σχετικά κ.ά. Αν δεν ακουγόταν τόσο κοινότοπο θα μπορούσαμε να πούμε ότι η προσπάθεια κατανόησης της σχέσης κοινωνίας και δικαιοσύνης, ως μεγάλα μεγέθη που τείνουν να συναντώνται ολοένα και πιο συχνά στις σύγχρονες δημοκρατίες, είναι σήμερα πιο επίκαιρη από ποτέ. Και αυτό σε μια κατεύθυνση όπου η κοινωνιολογία των θεσμών –μα και η κοινωνιολογία εν γένει– δεν αναμετρείται πλέον με το δίπολο κράτος (δικαιοσύνη)-κοινωνία, αλλά εξειδικεύει τα εργαλεία της στην κατανόηση του ίδιου του δημοκρατικού φαινομένου όπως αυτό διαχέεται μέσα στο κοινωνικό σώμα.

Έτσι λοιπόν προσπαθεί να οριοθετήσει ένα πεδίο συνάντησης της δικαϊκής εξουσίας έτσι όπως αυτή κατά κανόνα υλοποιείται δικαστικά –αλλά και ευρύτερα μέσα από τη δικονομική λειτουργία– με το φαινόμενο του εκδημοκρατισμού. Συνοπτικά, πρόκειται για την προσπάθεια να οργανωθεί νομικά ένα πεδίο όπου δι-αντιδρούν η εξουσία, όπως αυτή υλοποιείται από τη δικαιοσύνη και ασκείται συχνά μέσα από την ακροαματική διαδικασία των δικαστηρίων, με την επέκταση της έννοιας της ισότητας, όπως αυτή εκτοξεύεται πέραν της γενετικής στιγμής της ιδιότητας του πολίτη σε πλήθος κοινωνικών πεδίων και υποκειμενικών εμπειριών. Εξυπακούεται ότι αυτό το πεδίο, ως άλλος κόμβος συμβάσεων, δυνάμεων που ασκούνται, προσδοκιών και ματαιώσεων, πολιτικών και κοινωνικών συναισθημάτων, αποκτά το πλήρες νόημά του σε συνθήκες εμπεδωμένης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και επαρκούς λειτουργίας του κράτους δικαίου.

⁴ Αποκαλυπτικός είναι ο Νίκος Αλιβιζάτος, *Δύο βήματα μπρος ένα πίσω, 8+1 πολυτάραχες δεκαετίες*, 2020, όταν περιγράφει στο αυτοβιογραφικό του έργο την, από κοινού με τον Σταύρο Τσακυράκη, συνειδητοποίηση ότι τα ευρωπαϊκά δικαστικά όργανα αποτελούν ένα εύφορο πεδίο προώθησης συγκεκριμένων αιτημάτων σχετικά με ζητήματα που άπτονται των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

II. ΜΙΑ ΥΠΟΘΕΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΔΟΓΕΝΗ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Με αυτά τα προκαταρκτικά δεδομένα μπορεί τώρα να εκτεθεί μια, πιθανόν ενδιαφέρουσα παρά τις αδυναμίες που ενέχει η γενικότητά της, υπόθεση εργασίας, σχετικά με τη συνάντηση του διευρυμένου δημοκρατικού συναισθήματος με τους δικανικούς θεσμούς στις σημερινές συνθήκες.

Είναι μια υπόθεση εργασίας, που προκύπτει από κοινωνιολογικούς συλλογισμούς αλλά και ιστορικές καταγραφές, η οποία φιλοδοξεί να δώσει τη δυνατότητα μιας πραγματιστικής –και εξ αυτού πιθανώς απαισιόδοξης– εξέτασης του φαινομένου. Και αυτό διότι αμφισβητεί το απεριόριστο και ανεμπόδιστο της κανονιστικής σκέψης (ή αλλιώς την ισχύ μιας βούλησης γεφύρωσης των χασμάτων μεταξύ δημοκρατικού αιτήματος και πρακτικών εφαρμογών του δικαίου) ενώ επερωτά τα αυτονόητα της θέσμησης. Όμως, αυτή η πραγματιστική προσέγγιση, που φέρνει σε επαφή την έννοια του κοινωνικού εκδημοκρατισμού –με την ορμή που την κάνει να υπερβαίνει εκείνη της ιδιότητας του πολίτη– με τη Δικαιοσύνη, μπορεί να αποδειχτεί εξίσου χρήσιμη με τις «από τα πάνω» μεταρρυθμιστικές κριτικές στα προβλήματα των δικαϊκών θεσμών. Αξιοποιήσιμη νομικά έστω για να οξυγονωθεί η σχέση Δικαιοσύνης και κοινωνίας, με σκοπό την προστασία των δημοκρατικών θεσμών –που είναι, όπως γνωρίζουμε, από τη σύστασή τους, ευάλωτοι και, σήμερα πλέον, σε παγκόσμιο επίπεδο, βαλλόμενοι.

Ποια είναι λοιπόν αυτή η υπόθεση εργασίας;

Ο εννοιολογικός της πυρήνας είναι ότι, ανεξάρτητα από τις παθογένειες, τα ενδογενή προβλήματα που αντιμετωπίζει ο δικαστικός κλάδος και η απονομή της δικαιοσύνης, αυτό που υπονομεύει την εμπιστοσύνη των πολιτών σε αυτούς τους θεσμούς, και που οδηγεί σε αντιδημοκρατικές εκτροπές όπως βλέπουμε να συμβαίνει στο ευρύτερο παγκόσμιο περιβάλλον, είναι κατά βάση αποτέλεσμα της όξυνσης αντιφατικών όψεων της ίδιας της δημοκρατίας⁵. Ότι δεν επαρκεί η, αναγκαία, μεταρρυθμιστική κριτική στον τρόπο που συγκροτείται δικονομικά η δικαστική πράξη και εν γένει η συνολική διαδικασία απονομής της δικαιοσύνης για να γίνει κατανοητή η δυσφορία που ολοένα και περισσότερο βλέπουμε να γεννιέται εις βάρος της⁶.

Η τελευταία προκύπτει, για εμάς, περισσότερο ως απότοκος της ανάπτυξης μιας ευρύτερης κρίσης της δημοκρατίας⁷. Με άλλα λόγια μιας ιστορικής εξέλιξης της δημοκρατίας που δεν εξαντλείται στην κρίση της αντιπροσώπευσης η οποία οξύνθηκε με την ανάδυση του παγκοσμιοποιημένου υπερκαπιταλισμού της δεκαετίας του '90 και τη συνακόλουθη αποδυνάμωση της εθνοκρατικής κυριαρχίας αλλά απλώνεται σε μεγαλύτερο εύρος και πηγαίνει σε μεγαλύτερο βάθος. Και αυτή η κρισιακή συνθήκη, που πλέον δεν είναι κρίση των δημοκρατικών πολιτικών συστημάτων αλλά

⁵ M. Gauchet, *Le nœud démocratique. Aux origines de la crise néolibérale*, 2024.

⁶ Α. Παπακώστας/Σ. Μπλαβούκος, *Η εμπιστοσύνη στη Δικαιοσύνη*, Liberal.gr 25.04.2025.

⁷ Δες επίκαιρα και οξυδερκή άρθρα Γ. Βούλγαρης, «Καλώς ήρθατε στη Νέα Εποχή» Β. Γεωργιάδου, «Η φθίνουσα πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας» Α. Καφέ, «Αξιολογώντας τη δημοκρατία στον κόσμο. Υποχώρηση ή υποβάθμιση;» Ν. Σεβαστάκης, «Φιλελεύθερη δημοκρατία, μια περιπέτεια που άγγιξε το τέλος της;» Γ. Μολύβας, «Κρίση δημοκρατίας ή αυτογνωσίας;» και άλλα ενδιαφέροντα που εμπεριέχονται στο Β. Παναγιωτόπουλος/Γ. Βούλγαρης/Σ. Ριζάς, *Δημοκρατία σε κρίση. Το τέλος της Δύσης όπως την γνωρίζουμε*, Το Βήμα 2025.

κρίση της ίδιας της δημοκρατικής κοινωνίας⁸, δείχνει βαθύτερη διότι έχει εγγραφεί καταστατικά σε αυτήν, με έναν τρόπο προ-απεικασθεί ως ενδογενές στοιχείο του ίδιου αυτού καθεστώτος από τη γέννησή του ήδη.

Με άλλα λόγια, αυτό που ρηγματώνει την εμπιστοσύνη στους θεσμούς της δικαιοσύνης και δι-αβρώνει την ισχύ τους μέσα στα συμβολικά συστήματα αναγνώρισης των σύγχρονων κοινωνιών, είναι κάτι που ενυπάρχει στη δημοκρατική δυναμική και με έναν τρόπο αποτελεί ένα απαράκαμπτο ιστορικό αντίτιμο της αυτοδιάθεσης που αυτή προσφέρει και της χειραφετησιακής δυναμικής από την οποία η ίδια εμφορείται⁹.

III. ΙΔΡΥΤΙΚΕΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΝΟΜΙΕΣ, ΣΕ ΕΞΑΡΣΗ

Ποιες είναι αυτές οι θεμελιωδώς αντιθετικές αντιφατικές όψεις της δημοκρατίας οι οποίες, ενώ βρίσκονται από τη γέννηση των δημοκρατικών θεσμών του 19ου αιώνα σε καταστατική ένταση μεταξύ τους¹⁰, σήμερα αγγίζουν το επίπεδο μιας δύσκολα αντιμετωπίσιμης αντινομίας;

Το πρώτο θεμελιακά αντινομικό –και θεμελιώδες– στοιχείο είναι η επικράτηση της ιδέα της ισό-τητας ως φυσικό στοιχείο της κοινής ζωής που περιλαμβάνει αρχικά το πολιτικό πεδίο και θεσμίζει την ιδιότητα του πολίτη μα ακολούθως εποικίζει, μέσα σε μια πορεία δύο και πλέον αιώνων, όλες τις περιοχές των κοινωνικών σχέσεων. Είναι η μεγάλη θεωρητική καινοτομία της πολιτικής νεωτε-ρικότητας που, μέσα όπως είπαμε αρχικά από την ιδιότητα του πολίτη, καταργεί την καταστατική αρχή όλων των προηγούμενων μορφών κοινωνικής οργάνωσης, την αυτονόητη δηλαδή ύπαρξη μιας νομοκατεστημένης και εκ γενετής τοποθέτησης των προσώπων σε διαφορετικές και ονομα-τισμένες ιεραρχικές κλίμακες κοινωνικής αξίας και ισχύος. Η έλευση της δημοκρατικής νεωτερι-κότητας ταυτίστηκε σε θεσμικό επίπεδο με την κατάργηση των προνομίων και την ταχεία συγκρότηση της ιδιότητας του πολίτη –με την οποία καθίσταται ανιεράρχητη η σχέση του οποιουδήποτε με την εξουσία και κοινωνικά οδήγησε σταδιακά στην επικράτηση ενός πολύ ευρύτερου πολιτισμικού υποδείγματος¹¹. Εκείνου στο οποίο η αξία και η φιλοδοξία και οι ευκαιρίες του ατόμου, η βιογρα-φία του εν ολίγοις, δεν συναρτάται από οποιαδήποτε προγενέστερη αυτού τάξη ή ταυτότητα. Και όλο αυτό έχει αντινομικά στοιχεία που μπορεί επιμελώς να αποσιωπώνται από τους λόγους περί δημοκρατίας μα ακόμα και αν υπνώττουν επί μακρόν, μπορούν να εμφανιστούν αποκαλυπτικά όπως συμβαίνει τις τελευταίες δεκαετίες. Η ιδιότητα του πολίτη, στην κοινωνική της επέκταση, είναι εκείνη που επιτρέπει –μα ίσως υπόσχεται κιόλας– την άρση κάθε περιορισμού, έναν ορίζοντα άπειρων δυνατοτήτων. Όταν αυτή συγκεκριμενοποιείται και συνδέεται με την ανάπτυξη του ατομι-

⁸ Πρόκειται γι' αυτό που προσφυώς έχει αποκληθεί και υπερμοντέρνα κοινωνία, μια συνθήκη παρόξυνσης όλων των όψεων της μοντέρνας κοινωνίας που οδηγείται στην παθολογική τους εξέλιξη. Δες χαρακτηριστικά N. Aubert, *L'individu hypermoderne*, 2004.

⁹ Για τις δημοκρατικές αντινομίες και τον κίνδυνο του δημοκρατικού δεσποτισμού όπως τα αναλύει ο Τοκβίλ δες την οξυδερκή ανάλυση του Π. Κιτρομυλήδη, «Η πολιτική υποθήκη του Alexis de Tocqueville», Προλεγόμενα, στο: A. de Tocqueville, *Το Παλαιό καθεστώς και η Επανάσταση*, 1856-2006, σελ. 13-41· δες και P. Manent, *Cours familier de philosophie politique*, 2001, σελ. 55-70 και 180-190· καθώς και C. Lefort, *Essais sur le politique*, 1986.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ M. Gauchet, *Le nouveau monde. L'avènement de la démocratie IV*, 2017.

κιστικού συναισθήματος, γίνεται σαφές ότι η τριβή με την πραγματικότητα και τους περιορισμούς που αυτή φέρει (π.χ. τις κοινωνικές ανισότητες, την επινόηση των ιεραρχιών) μπορεί να οδηγεί σε συναισθήματα μεγάλης δυσφορίας, ματαίωσης και σε ανομικές στάσεις.

Το δεύτερο και εξαρτώμενο στοιχείο αντινομίας που πρέπει να περιληφθεί στον συγκεκριμένο προβληματισμό είναι ο ατομικισμός. Το πλέγμα δηλαδή εκείνων των πολιτισμικών και οικονομικών δεδομένων που θέτουν τον «Εαυτό» στο επίκεντρο της κοινωνικής ζωής και, στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας, μας εντάσσουν σε ένα νέο «αυτονόητο»¹². Εκείνο που υπαγορεύει ότι το δικαίωμα στην προσωπική μας ευτυχία και αυτοπραγμάτωση είναι ισοδύναμο, αν όχι ισχυρότερο, από το «κοινό αγαθό».

Αυτά τα δύο κρισιακά στοιχεία, που υποστηρίζουμε –στη συνέχεια πολλών άλλων φυσικά– είναι σύμφυτα με το δημοκρατικό ιδεώδες όπως αναπτύσσεται σε Αμερική και Ευρώπη στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα και με ποικίλους τρόπους επιδρούν –άλλοτε χειραφετησιακά και δημιουργικά άλλοτε αλλοτριωτικά ως προς τη φύση των δημοκρατικών κοινωνιών. Για παράδειγμα η ανάλυση της Χάνα Άρεντ για τη διολίσθηση των ευρωπαϊκών κοινωνιών προς τον ολοκληρωτισμό εμπεριέχει την ιδέα μιας εσωτερικής κριτικής σε αυτά τα θεμελιώδη υποδείγματα του δημοκρατικού είναι¹³. Έτσι λοιπόν, η σημερινή τους υπερτροφία –η οποία είναι για εμάς εδώ ένας καθοριστικός παράγοντας κρίσης της κοινωνικής εμπιστοσύνης στη δικαιοσύνη– διαφοροποιεί το πρόβλημα από τις αναλύσεις που διαγιγνώσκουν την κρίση της δημοκρατίας ως κακόβουλη και έξωθεν αναιρετικών δυνάμεων. Η κρισιακή τροπή της κρίσης εμπιστοσύνης στους θεμελιώδεις θεσμούς εξετάζεται εδώ, στο μέτρο που προκύπτει από αντιφατικές δυναμικές που ενδημούν μέσα στο δημοκρατικό κοινωνικό εγχείρημα και, στη μεταμοντέρνα συνθήκη, αναπτύσσονται με μεγάλη ταχύτητα στο εσωτερικό της δημοκρατίας¹⁴.

Αυτή η υπόθεση είναι αντικείμενο πολλαπλών επεξεργασιών ή καλύτερα συγκλίνει με σημαντικές κριτικές στη δημοκρατική θέσπιση και κυρίως σε εκείνη που πολύ νωρίς εγκαθίσταται ένταση ανάμεσα στη φιλελεύθερη αρχή του ατόμου και σε εκείνη των μεγάλων συλλογικών σχεδίων οργάνωσης της ζωής¹⁵. Έτσι λοιπόν, εδώ θα αρκεστούμε στην αναφορά παραδειγματικών αντιφάσεων, κρισιακών συνθηκών και ειδικών προβλημάτων όπως αυτά προκύπτουν ειδικότερα μέσα

¹² Συνοψίζοντας μια μεγάλη συζήτηση στον χώρο της κοινωνιολογίας, D. Martuccelli/F. de Singly, *L'individu et ses sociologies*, 2018, σελ. 9-42. Δες για τον τρόπο που η Ελλάδα παρακολουθεί αυτή την εξέλιξη των κοινωνικών σχηματισμών Π. Παναγιωτόπουλος, *Περιπέτειες της μεσαίας τάξης. Κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης Μεταπολίτευσης*, 2021· καθώς και Ν. Σεβαστάκης, «Κακή ιδιώτευση και κριτική του ατομικισμού», στο συλλογικό έργο, *Περιπέτειες του ιδιωτικού στη μεταπολιτευτική Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας – Σχολή Μωραΐτη, 2019 σελ. 51-64.

¹³ S. Benhabib, *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*, 1996.

¹⁴ Το γεγονός ότι οι κακόβουλες δυνάμεις αναίρεσης της δημοκρατίας αξιοποιούν τα κρισιακά αυτά στοιχεία –σε εθνικό αλλά και σε γεωστρατηγικό επίπεδο– είναι μια πραγματικότητα. Η οποία όμως δεν πρέπει σε αναλυτικό επίπεδο να οδηγεί σε σύγχυση. Και σίγουρα, πρόκειται για ένα άλλο ερευνητικό αντικείμενο από αυτό που αναπτύσσεται στον παρόντα συλλογισμό.

¹⁵ Δες τις καίριες παρατηρήσεις για την τοκβιλιανή ανάλυση του μοντέρνου ατομικισμού από τον Ν. Σεβαστάκη, *Πολιτική χειραφέτηση και κοινωνική κριτική*, 2024. Δες για μια κοινωνιολογική ματιά σε αυτά τα ζητήματα όπως εκδηλώνονται στον σύγχρονο κόσμο Α. Giddens, *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*, 2014. (Δες και τον κατατοπιστικό πρόλογο του Αλέξανδρου Ανδρέα Κύρτση).

στην τεταμένη πλέον –μα κάποτε παραγωγική– σχέση ανάμεσα σε δύο μεγάλες οντότητες της δημοκρατικής εποχής, τη δικαιοσύνη και το κοινωνικό πεδίο.

IV. ΑΣΥΜΒΑΤΕΣ ΧΡΟΝΙΚΟΤΗΤΕΣ

Το πρώτο παράδειγμα δείχνει εκ πρώτης όψεως απλό και κάπως τετριμμένο από τη δημόσια συζήτηση που γίνεται σχετικά. Συνήθως δε περιγράφεται κάπως εύκολα ως ζήτημα οργανωτικής επίλυσης και διαχείρισης. Αφορά σαφέστατα την Ελλάδα και, παρότι εντός του δικαστικού θεσμού αλλά και σε επίπεδο Πολιτείας, έχουν υπάρξει πρωτοβουλίες τα τελευταία χρόνια, η αντιμετώπιση παραμένει ένα κορυφαίο ζητούμενο για τους πολίτες ενώ η διαρκής επιβεβαίωση του μετατρέπεται όντως σε κρισιακό μέγεθος της ίδιας της δημοκρατικής λειτουργίας. Το ενδογενές δημοκρατικό πρόβλημα που είναι ο ορίζοντας της ανάλυσής μας, εμφανίζεται λοιπόν μέσα σε αυτό που η καθημερινή και δημοσιογραφική γλώσσα περιγράφει ως «αργή απονομή της δικαιοσύνης». Αφού δεχτεί κανείς ότι η βραδύτητα στην απονομή της δικαιοσύνης δεν ανήκει στη σφαίρα της δοξασίας μα σε εκείνη της θεσμικής πραγματικότητας¹⁶, θα πρέπει να φροντίσει να μην επηρεαστεί ως πριν τη βαθύτερη ανάλυση από στοιχεία και δεδομένα που, όση ισχύ και να έχουν, δεν είναι τα μόνα που θίγουν τον πυρήνα του κοινωνικού δεσμού, όπως αυτός εκδηλώνεται στη σχέση κοινωνίας-δικαιοσύνης.

Είναι για παράδειγμα ορθή κριτική των φιλελεύθερων μεταρρυθμιστικών δυνάμεων που εστιάζε επί χρόνια –και κυρίως μπροστά στα λειτουργικά και οικονομικά τέλματα που αντιμετώπισε η χώρα την περίοδο της χρεοκοπίας– στη σχέση ανάμεσα στους ρυθμούς ανάπτυξης και τη βραδύτητα στην απονομή της δικαιοσύνης. Είναι δεδομένο ότι οι δικονομικές δυνατότητες που δίνουν οι προσφυγές στα πολιτικά και διοικητικά δικαστήρια συχνά αξιοποιούνται ως στοιχείο του οικονομικού ανταγωνισμού, μεγάλων και μικρών μερίδων του Κεφαλαίου και ενίοτε μετατρέπονται σε «επιχειρηματικό» εργαλείο¹⁷. Μπορούμε όμως βάσιμα να υποθέσουμε ότι ακόμα και αν μειώνονταν τέτοιες πρόνοιες, ακόμα και αν θυσιάζονταν σημαντικές δικλείδες ασφαλείας που τώρα ενίοτε γίνονται τροχοπέδη στο επιχειρείν, δεν θα αντιμετωπιζόταν η δημοκρατική αντινομία εκείνη που αποκόπτε με δραματικό τρόπο τον δικαϊκό από τον κοινωνικό χρόνο.

Εκείνο που εργάζεται υπονομευτικά μέσα στον πυρήνα της δημοκρατικής εμπιστοσύνης είναι ο τρόπος που η βραδύτητα, ή έστω η δικαστική χρονικότητα, επηρεάζει την ατομική βιογραφία των ανθρώπων, το προσωπικό σχέδιο ζωής του καθένα¹⁸. Μπορεί να βρισκόμαστε σε μια συνθήκη επιμήκυνσης του μέσου προσδόκιμου και επέκτασης της εργασίας εντός αυτού που κάποτε ήταν η τρίτη ηλικία και η φάση της απόσυρσης από τον ενεργό βίο, όμως κάτι τέτοιο δεν μας κάνει λιγότερο ανυπόμονους. Ο επαγγελματικός βίος –όπως και ο ερωτικός βίος, ή εκείνος στον οποίο οι άνθρωποι τεκνοποιούν– έχει μεν επιμηκυνθεί μα έχει ταυτόχρονα γίνει πιο σύνθετος και

¹⁶ Α. Καραμπατζός/Κ. Σαραβάκος, Η Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη Δικαιοσύνη, Syntagmawatch.gr, όπου οι συγγραφείς δίνουν έμφαση, εκτός από τη βραδύτητα και την οικονομική αναποτελεσματικότητα που αυτή προκαλεί, και σε ζητήματα προστασίας του Κράτους Δικαίου και ανεξαρτησίας της Δικαιοσύνης.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ A. Giddens, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, 1991.

πιο απαιτητικός. Έχει γίνει πιο πλούσιος σε εμπειρίες, εναλλαγές και σε διαδρομές καριέρας. Ο αποδιαρθρωμένος κοινωνικός βίος έχει πλήξει πρωτίστως τις παλιές χρονικότητες της εργασίας τόσο στο επίπεδο των καθημερινών ωραρίων και της ρουτίνας όσο και σε εκείνο της επαγγελματικής ζωής. Αυτό είναι το κόστος της πολυδιάστατης βιογραφίας, εκείνης που, στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας, χειραφετεί το άτομο από τις δεσμεύσεις της γραμμικής πορείας και των σταθερών της προδιαγραφών.

Εν γένει όμως αυτές οι κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας παράγουν μια υποκειμενικότητα που μετατρέπεται σε συλλέκτης διαφορετικών στιγμών, εμπειριών, ενίοτε ταυτοτήτων και συχνά επαγγελματικών θέσεων. Η κατασκευή ενός επαγγελματικού εαυτού που αλλάζει πολλές φορές μέσα στον κύκλο της ενεργούς ζωής έχει θεωρηθεί μείζον στοιχείο της προσωπικότητας του σύγχρονου ανθρώπου¹⁹. Και είναι ενδεικτικό πεδίο όπου η γρήγορη εναλλαγή συγκρούεται με αυτό που, από τη σκοπιά της κοινωνιολογικής προσέγγισης, θα ονομάζαμε δικονομικούς χρόνους. Όποιοι και αν είναι αυτοί.

Η δυσφορία για την καθυστέρηση στην απονομή της δικαιοσύνης δύσκολα μπορεί να εξαλειφθεί σε τέτοιες συνθήκες. Γιατί οι χρόνοι της δικονομικής ορθότητας, της νομικής θεμελίωσης μιας υπόθεσης και της δίκαιης δίκης είναι ετερογενείς προς την αντίληψη για τον χρόνο του καθημερινού ανθρώπου και της βιογραφίας του.

Οι σημερινοί αυτοί ρυθμοί δεν εξαντλούνται σε αυτό που στην κοινή αντίληψη –και ενίοτε θεμελιώνεται και κοινωνιολογικά– παρουσιάζεται ως ζωτική εξάντληση και τον εποικισμό σώματος και ψυχής από αγχώδεις εντάσεις και καθήκοντα νέου τύπου. Με άλλα λόγια, το πρόβλημα δεν είναι μόνον ότι κάποιος τρέχει να προλάβει το μετρό, να μαγειρέψει για τα παιδιά του, να τα πάει σε δραστηριότητες, να υπερ-εργαστεί από πόστο σε πόστο, από το γραφείο στο σπίτι και μετά σε έτερη εργασία. Είναι σχετικό αλλά βαθύτερο. Οι χρονικότητες του ατόμου στην ύστερη νεωτερικότητα είναι ταχείς λόγω της συστηματικής εναλλαγής κοινωνικών ρόλων, επαγγελματικών ταυτοτήτων και βιωματικών εμπειριών που ορίζουν αυτή τη μεταμοντέρνα βιογραφία του *self-made man*, εκείνου που έχει όλη την ελευθερία αλλά και το φορτίο να παραγάγει μόνος του την ταυτότητά του. Και που προκαλείται να το κάνει σε μια διαρκή ανάπλαση, να εκτίθεται διαρκώς στην αλλαγή κ.ά.

Δεν είναι βεβαίως μόνο αυτά που φτιάχνουν την αίσθηση του επείγοντος. Οι ταχύτητες με τις οποίες λειτουργούν πολλές υπηρεσίες πλέον του δημοσίου –και στην Ελλάδα– και βεβαίως του ιδιωτικού τομέα μέσα από τις ψηφιακές πλατφόρμες, έχουν φτιάξει έναν κόσμο αμεσότητας και εναλλαγής που όταν συγκριθεί με τους αντικειμενικούς ρυθμούς μιας ανάκρισης και των πολλαπλών επιπέδων δικαστικής κρίσης, είναι απόλυτος αντιθετικοί. Εδώ λοιπόν συγκρούονται δυο κόσμοι που είναι αμφότεροι μοντέρνοι κόσμοι του χρόνου: ο χρόνος της αναζήτησης της αλήθειας και της προστασίας από την αυθαιρεσία της εξουσίας, ο οποίος είναι ένας χρόνος βραδύς, και ο χρόνος των πολλαπλών καταναλωτικών επιλογών, της κράτησης ενός αεροπορικού εισιτηρίου με

¹⁹ O. Bomsel, «L'ère de l' instant», στο: J. Birnbaum (επιμ.), *Où est passé le temps ?*, 2012, σελ. 11-26· H. Rosa, *Επιτάχυνση και αλλοτρίωση. Για μια κριτική θεωρία της χρονικότητας στην ύστερη νεωτερικότητα*, 2021· Z. Bauman/T. Leoncini, *Γεννημένοι ρευστοί. Μεταμορφώσεις της τρίτης χιλιετίας*, 2019.

ένα κλικ, της ταχύτητας με την οποία παρακολουθούμε το μηχανάκι του ντελιβερά να πλησιάζει στο σπίτι μας αργά το βράδυ για να μας φέρει την παραγγελία, ο χρόνος μιας επαγγελματικής εναλλαγής που δεν τελειώνει όπως συνέβαινε με τις παλιές γραμμικές πορείες ζωής (εκπαίδευση, εργασία, μια και μοναδική, σύνταξη).

V. ΕΠΙΕΙΚΕΙΑ ΚΑΙ ΑΝΙΚΑΝΟΠΟΙΗΤΑ ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΑΥΣΤΗΡΟΤΗΤΑΣ

Ένα δεύτερο παράδειγμα που μας πληροφορεί επαρκώς για τις εντάσεις που προκύπτουν ανάμεσα στη Δικαιοσύνη και την κοινωνική της πρόσληψη, ειδικότερα με τη μόνιμη δυσφορία περί «αποτελεσματικότητας» της Δικαιοσύνης, έχει να κάνει με το ζήτημα της επιείκειας. Αναφερόμαστε πιο συγκεκριμένα στις συχνές και διαδεδομένες επικρίσεις για το πνεύμα επιείκειας που θεωρείται ότι διακατέχει τις αποφάσεις της Δικαιοσύνης.

Πιο συγκεκριμένα, ζούμε στην κοινωνία της επιείκειας²⁰. Το φαινόμενο είναι διαδεδομένο στις χώρες του δυτικού καπιταλισμού –κάτι που δεν συμβαίνει στις πειθαρχικές κοινωνίες της Άπω Ανατολής ή στις αυταρχικές κοινωνίες, εκείνες που ορίζουν τη συμβίωση με βάση ιερούς νόμους ή μια εθνικιστική-μilitarιστική οντολογία. Η Ελλάδα, μετά από έναν σκληρό και πειθαρχικά άτεγκτο 20ό αιώνα, έχει από τη Μεταπολίτευση και μετά αφομοιώσει την επιείκεια ως κοινωνική αρετή και ως κοινή αξία. Ισχυροί υποδοχείς αυτής της τροπής μπορούν να θεωρηθούν τόσο ο οικογενειακός όσο και ο εκπαιδευτικός θεσμός –εν μέρει και οι διαπροσωπικές σχέσεις.

Στους θεσμούς αυτούς το όρμα της επιεικούς μεταχείρισης των μικρών από τους μεγάλους έρχεται να συναρθρωθεί με την αναβάθμιση της παιδικής ηλικίας και την αναγωγή της σε πεδίο ανάπτυξης της προσωπικότητας σε αντιδιαστολή με παλιότερες πρακτικές ένταξης του παιδιού στην οικονομία και στην εθνική ιδεολογία²¹. Σήμερα ειδικότερα με τη διάδοση μιας γενικότερη κουλτούρας της ευαισθησίας και της ενσυναίσθησης κορυφώνεται η μακρά πορεία της αντι-αυταρχικής ιδεολογίας στους θεσμούς, στην εργασία, στην εκπαίδευση και στις μύχιες σχέσεις. Την ίδια στιγμή, και ενώ δεν εξοικονομούνται οι βράναισες συμπεριφορές σε συγκεκριμένες περιοχές της κοινωνικής εμπειρίας²², εκδηλώνεται μια ισχυρή κοινωνική δυσφορία με ορισμένα από τα αποτελέσματα της τρυφερότητας, κατανοητικής και συγχωρετικής λειτουργίας του ιδεολογήματος της επιείκειας.

Σκανδαλιζόμαστε, με την κοινωνιολογική έννοια –όταν κάτι δηλαδή θεωρείται κοινωνικά ανυπόφορο και διαλυτικό της κοινωνικής τάξης–, με το γεγονός ότι αυτά που μπορεί κάποια στιγμή να θεωρούνται απαράδεκτα εγκλήματα, δεν τιμωρούνται με την εξάντληση της αυστηρότητας που μπορεί να διανοηθεί ο άνθρωπος νους. Πέρα από τη νομική τυποποίηση των ειδεχθών εγκλημάτων, το κοινωνικό σώμα οργανώνει με δικούς του όρους μια αξιακή ιεράρχηση του εγκλήματος που συνοδεύεται από το αντίστοιχο ιδεατό ποινολόγιο²³.

²⁰ A. Russell Hochschild, *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*, 1983-2012· δες και L. Ferry, *Η επανάσταση της αγάπης*, 2012.

²¹ Δ. Μακρυνιώτη (επίμ), *Παιδική ηλικία*, 2001· και Π. Παναγιωτόπουλος, *Περιπέτειες της μεσαίας τάξης*, ό.π.

²² Γ. Πετράκη (επίμ), *Γυναικοκτονίες. Διαπιστώσεις, ερωτήματα και ερωτηματικά*, 2020.

²³ Η συζήτηση γύρω από την υποτιθέμενη επιείκεια των δικαστών έναντι κάποια λαϊκής αυστηρότητας είναι αρκετά παλαιά και πυκνή. Δες ενδεικτικά μια αναίρεση του κλασσικού μοτίβου J. Braun/M. Gollwitzer, *Leniency for out-group offenders*, *European Journal of Social Psychology* 42/2012, σελ. 883-892.

Με άλλα λόγια, καθημερινά καλλιεργούμε τον κήπο της επιείκειας αλλά οι εγκληματίες που δεν εκτίουν ολόκληρη την ποινή τους ή που μετά από κάποιο διάστημα κυκλοφορούν ξανά ελεύθεροι και εγκληματούν εκ νέου, θεωρούνται τερατώδη τέκνα της ίδιας της Δικαιοσύνης και όχι της γενικής επιείκειας. Μιας δικαιοσύνης που, παραδόξως τελείως αυτονομημένη, σε αυτό το σημείο της κοινής συνείδησης, από τα έργα της νομοθετικής εξουσίας, κατηγορείται για «ανοχή στο έγκλημα». Έχει ενδιαφέρον πάντως, στο μέτρο που προσθέτει στην αντιφατικότητα των συναισθημάτων γύρω από το τι είναι δίκαιο, να υπογραμμίσουμε ότι για τη λαϊκή απαίτηση αυτή για πιο αυστηρές ποινές κ.λπ. δεν φαίνεται να ευθύνεται ποτέ η σύγχρονη αντι-απαγορευτική παιδαγωγική ή ο Μάης του '68 με το «απαγορεύεται το απαγορεύειν», αλλά ο Μπεκαρία που κρύβουν μέσα τους εισαγγελείς και δικαστές. Δεν εξετάζουμε φυσικά εδώ ζητήματα αποτελεσματικότητας των ποινών, ερωτήματα γύρω από την κοινωνική αξία του σωφρονισμού, την προτεραιότητα ή όχι του εγκλεισμού έναντι άλλων μεθόδων, ούτε την ιστορική κριτική στον θεσμό της φυλακής. Αυτό που αξίζει όμως να κρατηθεί από έναν τέτοιο προβληματισμό είναι ότι μέσα το σύμπαν που απαγορεύει π.χ. στον δάσκαλο να επιπλήττει τους μαθητές του με αυστηρό ύφος, τείνει να αναπτυχθεί την ταύτιση της απαγγελίας μιας κατηγορίας με την προφυλάκιση ή την άρση της αρχής της παραγραφής διαφόρων αδικημάτων. Θα χρειαζόταν μεγάλη ερευνητική προσπάθεια για να ει-σχωρήσει τόσο θεωρητικά όσο και φιλολογικά, στα διαφορετικά επίπεδα πρόσληψης της έννοιας του «κοινού περί δικαίου αισθήματος» και στο πώς αυτό διαμορφώνει ανταγωνιστικές δυναμικές μέσα στην ατομικιστική δημοκρατική κουλτούρα της ανοχής, της ενσυναίσθησης και της επιείκειας. Η τελευταία συναντά καθημερινά ένα ανικανοποίητο συναίσθημα αυστηρότητας. Σε κοινωνίες με ισχυρό ατομικιστικό και οικογενειακό κυνισμό²⁴, συχνά οι δύο δυναμικές θα μοιραστούν σε ιδιο-τελή επιείκεια και εξωτερική απαίτηση αυστηρότητας για παραλείψεις και αδικήματα των άλλων.

VI. Η ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΡΑΔΟΞΟ ΤΟΥ ΘΥΜΑΤΟΣ

Στην ίδια χορεία αντινομιών και παροξυστικών αντιφάσεων της δημοκρατίας αλλά σε ειδική υπο-κατηγορία πρέπει να τοποθετήσουμε αυτό που ονομάζαμε «το παράδοξο του θύματος». Του θύματος που, καταλαμβάνοντας ολόένα και μεγαλύτερο χώρο στην κοινωνική συνείδηση, συνοδευόμε-νο από ένα νέο συγκινησιακό και ηθικό ορόσημο που είναι η επιταγή της ενσυναίσθησης, χάνει τη μοναδικότητά του και γίνεται στοιχείο κάθε ύπαρξης. Αυτό είναι το παράδοξο του «θύματος» στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας και της επικράτησης του ιδιώματος της αγάπης. Το θύμα, από εκεί που νομικά και κοινωνικά είχε καταφέρει, μετά από μεγάλους και δύσκολους αγώνες, να αναγνωριστεί ως ξεχωριστή κατηγορία που χρήζει ειδικής μέριμνας από το Κράτος, τη δικαστική αρχή και την κοινωνία εν γένει, από εκεί που εξειδικευόταν ως συγκεκριμένος δικαιούχος όλων αυτών, μετατρέπεται σε ιδιότητα που δυνητικά αφορά τους πάντες. Ας δούμε εν συντομία πως οργανώνεται αυτή η παράδοξη λειτουργία.

Το θύμα²⁵, στην παροξυστική εκδοχή της ύστερης νεωτερικότητας τείνει λοιπόν μέσω της ενσυναίσθησης να γίνει καθολική μορφή. Ορισμένοι θα έλεγαν ότι έρχεται να λειτουργήσει ως το alter

²⁴ J. H. R. Davis, *People of the Mediterranean: An Essay in Comparative Social Anthropology*, 1976.

²⁵ G. Erner, *La société des victimes*, 2006.

ego της ιδιότητας του πολίτη, μα αυτό είναι αντικείμενο άλλης διαπραγμάτευσης. Πως επενεργεί όμως η ιδεολογία της ενσυναίσθησης; Ξεκινώντας από τη μετατροπή της ιδέας της πρόνοιας για τον άλλον σε μια κανονιστική πίεση για τη διάδοση μιας ψυχολογικής αντιμετώπισης των κοινωνικών δι-αντιδράσεων, μας προτρέπει να μπαίνουμε στη θέση του άλλου. Έτσι η ικανότητα να νιώσεις όπως νιώθει ο άλλος, να συμμεριστείς ψυχικά με άλλα λόγια όσα βιώνει ένα θύμα –δηλαδή ο δέκτης μιας αδικίας– ισοδυναμεί με ένα είδος δικαιοσύνης. Και πάντως περιγράφεται ως προϋπόθεση της δίκαιης συμπεριφοράς και εν γένει της δικαιοσύνης. Και εδώ είναι το πρόβλημα. Η ηθική οντότητα «ενσυναίσθηση» εκφεύγει του ψυχολογικού πεδίου και της διαχείρισης των δι-υποκειμενικών σχέσεων και μεταβάλλεται σε δημόσια αρετή²⁶.

Μια δημόσια αρετή που έρχεται να ανταγωνιστεί τον Νόμο, τους κοινωνικούς κανόνες και ιδιωτικοποιεί τις υποχρεώσεις μας προς τους άλλους, όπως αυτές ορίζονταν από προγενέστερα συστήματα εφαρμογής της ιδέας του «κοινού αγαθού». Είναι μια δημόσια αρετή που όχι μόνο ανταγωνίζεται προγενέστερες κωδικοποιήσεις όπως ο Νόμος ή οι άτυποι κανόνες ευγένειας αλλά που ιδιωτικοποιεί τις υποχρεώσεις μας έναντι του άλλου και μας υποχρεώνει, αυτή τη φορά, όχι να εσωτερικεύσουμε τον κανόνα αλλά να εξωτερικεύσουμε μια συγκεκριμένη ψυχική διάθεση. Γι' αυτό και συχνά το ζήτημα της ενσυναίσθησης κρίνεται στη δημόσια σφαίρα με κριτήριο την επιτελεστική εικόνα που προσφέρει κάποιος μπροστά σε μια δραματική συνθήκη²⁷. Μια δημόσια αρετή που οφείλει να εφαρμόζεται από τον καθένα από εμάς, ιδιωτικά, σε αντίθεση με τον Νόμο και τα πλαίσια πολιτισμού που συνόψιζαν και εξοικονομούσαν αυτούς του είδους τις απαιτήσεις. Θα μπορούσε κανείς να μιλήσει επί μακρόν για τις διαδικασίες υποκατάστασης αξιών όπως η «ανθρωπιά», ο «οίκτος» κ.ά. στην προοπτική μιας κοινωνιολογίας των συναισθημάτων και να τα συσχετίσει με την έννοια της δικαιοσύνης και τους εφαρμοστικούς της θεσμούς. Παραμείναμε όμως στη μελέτη της παροντικής ισχύος της ενσυναίσθησης στο μέτρο που αυτή, σε αντίθεση με παλιότερες τέτοιες αξιακές επικλήσεις, τείνει να καθολικοποιήσει την ιδιότητα του θύματος.

Και εδώ είναι που η παραδοξότητα κορυφώνεται διότι η κατίσχυση της ενσυναίσθησης έναντι άλλων τρόπων προσέγγισης επίδικων ζητημάτων καταλήγει σε μια ιδιότυπη ωφέλεια υπέρ του θύτη και όχι του θύματος. Αυτό γίνεται ακριβώς επειδή η επιταγή της ενσυναίσθησης τείνει να ισορροπήσει τη σχέση θύματος-θύτη και συχνά να εξισώσει το αξιακό τους φορτίο. Εξάλλου τα θύματα μέχρι πρόσφατα τύχχαναν της προστασίας του Νόμου και των κανόνων του κοινού βίου. Στη συμβατική, μοντέρνα απονομή της δικαιοσύνης και κοινωνία, και με τις προσθήκες της μέριμνας για τα θύματα που προέκυψαν τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, το θύμα είχε γίνει το επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Όταν άρχισε όμως γίνεται πολύ ισχυρή η παρέμβαση του ενσυναισθητικού παράγοντα, η προστασία που απολάμβαναν τα θύματα σχετικοποιήθηκε αφού η γενίκευση της θυματικής ταυτότητας αφαιρούσε από τα πραγματικά θύματα τη μοναδικότητά τους.

²⁶ Δες τη σχετική συζήτηση στον χώρο της κοινωνιολογίας M. Clément, *Sociologie, souffrance et compassion*, Cahiers de recherche sociologique 65/2018, σελ. 47-69.

²⁷ Είναι σαν να κοινωνικοποιείται η ιδιωτική κριτική στην απουσία συναισθηματικών εκδηλώσεων που κάποτε γινόνταν αντικείμενο υπαρξιακού αναστοχασμού όπως συμβαίνει στις πρώτες σελίδες του ξένου το Καμύ. Δες Α. Καμύ, *Ο Ξένος*, 2010· και, σε ψυχαναλυτική προοπτική, για τη δυσκολία του πένθους στο έργο του A. Costes, *Albert Camus et la Parole manquante*, 1973.

Σε αυτό συνέβαλε πολύ μια κοινωνιολογίζουσα δικαιολόγηση της ενσυναισθητικής ιδεολογίας. Έτσι στην κίνηση που από-συμβολοποιεί τους κανόνες συνύπαρξης (οφείλουμε πλέον να είμαστε ενσυναισθητικοί ιδιώτες και όχι μέλη μιας κοινωνίας που έχει αυξημένη και κωδικοποιημένη μέριμνα για τους πιο αδύναμους και τα θύματα) και μετατρέπει την καθημερινή πραξολογία σε συναισθηματική υπόθεση, έρχεται να προστεθεί μια διάχυτη κοινωνιολογική ερμηνεία των αιτιών που οδηγούν κάποιον σε βλαπτικές (για τα πραγματικά θύματα) συμπεριφορές. Εδώ, η ενσυναίσθηση γίνεται κοινωνική ανάλυση των αιτιών της παραβατικότητας και υπερβαίνει τη βιωματική αναβίωση του τραύματος του θύματος. Μετατρέπεται δε συχνά και σε βιογραφική προσέγγιση του θύτη.

Έτσι, συχνά νιώθουμε υποχρεωμένοι να καταλάβουμε τι οδήγησε κάποιον στο να εγκληματήσει και να φερθεί εις βάρος άλλων, να μπούμε στη θέση του και μέσω της ιστορίας της ζωής του να τον συναισθανθούμε. Να μπούμε στη θέση του θύτη του οποίου η πράξη ή η προσωπικότητα εξατμίζεται προς όφελος μιας προγενέστερης δικής του θυματοποίησης η οποία, σύμφωνα με κάποιον ασαφή μιμητικό κανόνα, τον μετέτρεψε σε «θύμα». Εδώ πλέον, η ενσυναίσθηση μπορεί να γίνει μια δικαιολογητική αναφορά του θύτη. Μια αναζήτηση προσωπικών, βιωματικών εξηγήσεων που συνήθως συναρθρώνονται με μακροσκοπικές κοινωνιολογικές δικαιολογίες (που στηρίζονται σε μια αναγωγιστική αντίληψη περί κοινωνικής καταγωγής του εγκλήματος)²⁸.

Η προοπτική το κοινωνικό φαντασιακό να αντιστρέφει τους ρόλους θύτη-θύματος δεν είναι πολύ μακριά²⁹. Το θύμα μπορεί να μετατραπεί σε άτυπος θύτης που έφερε τον εγκαλούμενο στη θέση να διαπράξει ένα αδίκημα. Είναι κάτι που γνωρίζουμε πλέον από την ευρύτερη συνθήκη που επικρατεί μέσα στις σχολικές κοινότητες. Οι τελευταίες σε πολλές ευρωπαϊκές κοινωνίες δυσκο-

²⁸ Θα είχε ενδιαφέρον να μελετηθεί συστηματικά με ιστορικό βάθος η εξέλιξη των αγορεύσεων υπεράσπισης σε ποινικές δίκες, ειδικότερα για εγκλήματα κατά τη ζωής. Η σχετική βιβλιογραφία είναι πάντως έως σήμερα φτωχή. Αξιωματική εξαίρεση η έρευνα της Έ. Αβδελά, *Δια λόγους τιμής. Βία, συναισθήματα και αξίες στην μεταπολεμική Ελλάδα*, 2006. Εκεί θα δούμε μεταξύ άλλων σημαντικών που καταγράφονται ότι τα εγκλήματα τιμής τυγχάνουν συχνά μιας εξήγησης μέσω παραδοσιακών ή κοινωνιολογικών επικλήσεων. Όμως γενικά η έμφυλη βία, οι δολοφονίες γυναικών στο παρελθόν έφεραν στο προσκήνιο έμφυλες προκαταλήψεις που αναλύονταν συχνά στο δικαστήριο μέσα από έναν λόγο ο οποίος αναζητούσε ψυχοκοινωνικές αιτιολογήσεις για τον δράστη, που οριακά τον μετέτρεπαν σε θύμα. Ισχυρό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Κυριάκου Παπαχρόνη, δες Β. Σπυροπούλου, «Παπαχρόνης, Κυριάκος. Ανδρική φονική και σεξουαλική βία στα χρόνια της γυναικείας χειραφέτησης», στο: Β. Βαμβακάς/Π. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, 2015, σελ. 434-436. Όμως αυτή τη στιγμή, φαίνεται η τάση αυτή να έχει αντιστραφεί και, με την ανάπτυξη των κινημάτων χειραφέτησης και προστασίας των γυναικών από την έμφυλη και ενδοοικογενειακή βία, να έχει αποδυναμωθεί ο δικαιολογητικός λόγος υπέρ των ανδρών δραστών. Εντούτοις, η δική μας προσέγγιση προσπαθεί να μεταφέρει εδώ ευρύτερες κοινωνικές ροπές δικαιολόγησης της παραβατικής συμπεριφοράς και ποικίλων κατηγοριών εγκλημάτων, μα και συνολικότερα μια ολόκληρη μετάθεση της ευθύνης για την επιθετική και αντικοινωνική πραξολογία. Σημαντική η συνεισφορά της Α. Ρετζέπη, *Συμβίωση και σύγκρουση στη Μεταπολίτευση. Κοινωνική πρόσληψη της βίας στο παράδειγμα της τρομοκρατικής οργάνωσης «ΕΟ 17 Νοέμβρη»*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2025 (σε διαδικασία υποστήριξης την ώρα που γράφονταν αυτές οι γραμμές).

²⁹ Η Μεταπολίτευση βρίθκει τέτοιων αντιστροφών σε περιπτώσεις άσκησης πολιτικής βίας και τρομοκρατίας αλλά και σε περιπτώσεις ακραίας πολιτικοποίησης τεχνολογικών και φυσικών καταστροφών. Ά. Νασιούλης, *Αποσιώπηση και αναγνώριση: για μια κοινωνιολογία των θυμάτων τρομοκρατικής και κρατικής βίας στην Ελλάδα 1974-2018*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2024· δες και Ά. Νασιούλης/Π. Παναγιωτόπουλος, «Βάναυση πολιτική βία και ασθενής κοινωνική μνήμη», στο: Β. Βαμβακάς/Τ. Καρατράντος/Π. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *5.5.2010. Ταυτότητες και συναισθήματα της πολιτικής βίας στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, 2021, σελ. 177-208.

λεύονται πλέον να απομονώσουν εκείνους τους μαθητές που ασκούν βία ή εκφοβίζουν τους πιο αδύναμους και να τους περιχαράκωσουν μέσα στην ταυτότητα του θύτη. Στο όνομα της ενσυναίσθησης, της κατανόησης των ψυχολογικών και κοινωνικών κινήτρων που οδηγούν κάποιον σε αυτήν την επιθετική αταξία –και με την ευκολία με την οποία η παιδική ηλικία τείνει να χαρακτηριστεί ως εγγενώς αθώα– οι θύτες-μαθητές μπορεί πολύ εύκολα να αλλάξουν ταυτότητα για το σχολικό περιβάλλον και τον κοινωνικό του περίγυρο³⁰.

Η ενσυναισθητική ιδεολογία, η ψυχολογικοποίηση των κανόνων της κοινής ζωής και η κοινωνιολογίζουσα «επεξήγηση» των αιτιών ενός εγκλήματος, λειτουργούν σαν ένα σπινάλ ακατανόησής και παράγουν δυναμικές που αμοιβαία εξουδετερώνονται. Το έγκλημα, η βία, η παράβαση, η προσβολή, εκκινούν από ένα «θυματικό σημείο» το οποίο όμως πολύ γρήγορα τείνει να βρει ένα σχεδόν εξίσου αποδεκτό αντικαθρέπτισμα. Το αποτέλεσμα είναι ότι η έννοια της ευθύνης για τα γεγονότα αναπέμπεται σε αφηρημένες έννοιες³¹ ή, αντίθετα, σε μικρο-ιστορίες, σε κοινωνιολογικές μακροσκοπικές εξηγήσεις ή σε ψήγματα ψυχικής διαδρομής καθιστώντας δυσχερέστατη τη διευκρίνιση των πραγματικών συνθηκών ενός «συμβάντος άδικης συμπεριφοράς» και την ικανοποίηση των αρχικώς θιγμένων³².

VII. ΤΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΥΠΕΡΑΝΑΠΛΗΡΩΣΗ

Υπάρχει μια ακόμα μεγάλη περιοχή, ένα ξεχωριστό ηλιακό σύστημα μέσα στον γαλαξία των σχέσεων δικαιοσύνης-κοινωνίας, που χρήζει ιδιαίτερης προσέγγισης και που τουλάχιστον στην κοινωνι-

³⁰ Δεν είναι τυχαία η παγκόσμια επιτυχία που σημείωσε φέτος η σειρά του Netflix *Adolescence* σχετικά με την εγκληματική σχολική βία σε ένα «μπανάλ» βρετανικό σχολικό περιβάλλον. Η συζήτηση γύρω από τις πολιτικές μηδενικής ανοχής στον σχολικό εκφοβισμό και οι πολυπληθείς φωνές σχετικοποίησης της αξίας της τιμωρίας των επιθετικών μαθητών, στη γραμμή της αντι-αυταρχικής παιδαγωγικής είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και διαφωτιστική. Δες μια αξιόλογη σύνοψη αυτής της συζήτησης στο *Zero-tolerance policies in schools*, διαθέσιμο στο [link](#). Δες στην ίδια αντι-αυταρχική αναλυτική προσέγγιση, A. Karray Derivois, *École : exclure les élèves harceleurs, est-ce vraiment la solution ?*, *The conversation* 19.09.2023, διαθέσιμο στο [link](#). Δες και μεταξύ των άλλων σχετικών μελετών της την πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη της Ι. Τσίγκανου, «Εικόνες» βίας από μαθητές και εκπαιδευτικούς; Πορίσματα εμπειρικών ερευνών», στο Μ. Χατζηανδρέου/Σ. Μανωλόπουλος (επιμ.), *Βία στην Πόλη. Η Ψυχανάλυση συνομιλεί με τις Επιστήμες του ανθρώπου*, 2021, σελ. 125-146.

³¹ Για τις ιδεολογίες της νεωτερικότητας και τον τρόπο που μέσω αφαιρέσεων τείνουν να υπερβούν την πρακτική γνώση και τη βιωμένη εμπειρία δες Π. Λέκκας, *Αφαίρεση και εμπειρία. Μια φορμαλιστική θεώρηση του ιδεολογικού φαινομένου*, 2012.

³² Σημαντική είναι εδώ η συμβολή του Luc Boltanski, ο οποίος προσπαθεί να κατανοήσει πώς οι απλοί άνθρωποι κρίνουν, επιχειρηματολογούν και αξιολογούν καταστάσεις αδικίας στην καθημερινή τους ζωή. Ο Boltanski απορρίπτει την ιδέα ότι υπάρχει ένα μοναδικό, γενικό πρότυπο δικαιοσύνης. Δείχνει ότι οι άνθρωποι χρησιμοποιούν διαφορετικά καθεστώτα δικαιολόγησης –και άρα ηθικής κρίσης, ανάλογα με τα συμφραζόμενα: αγάπη, δικαιοσύνη, αποδοτικότητα, φήμη. Γι' αυτόν οι άνθρωποι έχουν «ηθικές ικανότητες» που ενεργοποιούν κατά περίπτωση, με αποτέλεσμα να αναπτύσσονται αντιθετικές δυνάμεις εντός του ίδιου του υποκειμένου. Η αγάπη (ως συνθήκη εκκίνησης μιας ηθικής κρίσης περί δικαιοσύνης) π.χ. σχετίζεται με σχέσεις εγγύτητας, συμπόνιας και φροντίδας, όπου αναγνωρίζεται η μοναδικότητα του άλλου. Η δικαιοσύνη, αντίθετα, απαιτεί απρόσωπα και καθολικά κριτήρια (ισότητα, αξιοκρατία, δικαιοσύνη). Αυτές οι δύο λογικές (ή συνθήκες εκκίνησης) συχνά έρχονται σε σύγκρουση ενώ οι άνθρωποι εναλλάσσονται ανάμεσά τους στην καθημερινή ζωή. Δες *L'Amour et la Justice comme compétences. Trois essais de sociologie de l'action*, 1990. Καίτοι ο Boltanski μελετάει τον διάχυτο και καθημερινό χαρακτήρα αυτών των ηθικών κρίσεων περί δικαίου και αδικού, μπορούμε να σκεφτούμε μια συνθήκη όπου αυτή η πολλαπλότητα, οι αντιφατικές θέσεις, η επιχειρηματολογία και η δικαιολόγηση του υποκειμένου αναδιπλάσιάζεται μέσα από προβολές πάνω στους θεσμούς και δη πάνω στη ίδια τη δικαϊκή και δικαστική λειτουργία.

ολογική (ελληνική) βιβλιογραφία δεν έχει τη θέση που του αρμόζει. Είναι αυτό που θα ονομάζαμε πολύκροτες υποθέσεις και δίκες δημοσίου ενδιαφέροντος³³.

Η ιστορία τους είναι μακρά στη νεότερη Ελλάδα. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τη δίκη του Κολοκοτρώνη και του Πλαπούτα μια εναρκτήρια στιγμή. Κανείς δεν μπορεί να ξεχάσει το τραύμα της Δίκης των Έξι, τη δίκη Μπελογιάννη, την ανάκριση για τη δολοφονία Λαμπράκη, τις μεταπολιτευτικές απονομές δικαιοσύνης με τις Δίκες των πρωταιτίων της Χούντας, του Πολυτεχνείου και των βασανιστών, το Ανώτατο δικαστήριο για την υπόθεση του σκανδάλου Κοσκωτά, τη δίκη της 17 Νοέμβρη, τη δίκη της Χρυσής Αυγής³⁴ και την σε εκκρεμότητα δίκη του τραγικού δυστυχήματος των Τεμπών αλλά και οι δίκες του ελληνικού μετοο, όπως του Λιγνάδη και του Φιλιππίδη.

Μπορεί κανείς να σκεφτεί και άλλες εξίσου σημαντικές αν και ιστορικά παραγνωρισμένες δικαστικές υποθέσεις που αφορούν παλαιότερες τεχνολογικές καταστροφές όπως η δικαστικές διερευνήσεις και δίκες για τα ναυάγια του Χειμάρρα το 1947, του Ηράκλειον το 1966 και του Σαμίνα το 2000³⁵. Ας σημειωθεί εδώ πως οι δίκες για το Μάτι έχουν λάβει ελάχιστη δημοσιότητα, θα άξιζε κανείς να τις εντάξει σε αυτήν τη γραμματική και να αξιολογήσει μέσα από αυτές το ρευστό καθεστώς δημοσίου ενδιαφέροντος, κοινωνικής κινητοποίησης και τα όρια της δικαστικής κρίσης μπροστά σε διαφορετικά χρωματισμένες περιπτώσεις του αδόκητου συλλογικού θανάτου³⁶.

Πολύκροτες υποθέσεις υπήρξαν όμως και για το συμβατικό ποινικό δίκαιο, εγκλήματα και κακουργήματα με πρωταγωνιστές ιδιώτες που, πέραν του πάθους για το «κακό» που υπάρχει μέσα στις κοινωνίες μας, προκαλούν τα άλλα κοινωνικά συναισθήματα –βαθύτερα της γοητείας για τον εγκληματία– με διάφορους τρόπους. Το πεδίο από τη σκοπιά των κοινωνικών επιστημών δεν έχει μελετηθεί παρά ελάχιστα. Μπορούμε όμως να διακινδυνεύσουμε ορισμένες εκτιμήσεις σχετικά

³³ Μεγάλη συζήτηση υπάρχει στη χώρα γύρω από την κρίση εμπιστοσύνης στη Δικαιοσύνη και την αίσθηση ατιμωρησίας των ισχυρότερων μελών της κοινωνίας και του πολιτικού προσωπικού ειδικότερα. Η υπόθεση της ανεξαρτησίας της Δικαιοσύνης έναντι της Κυβέρνησης και εν γένει του πολιτικού συστήματος είναι καθοριστική. Ευσύνοπτα και πυκνά μεταφέρει αυτόν τον ευρύτατο προβληματισμό ο Α. Καραμπατζός, *Καθοριστικός όρος κοινωνικής ειρήνης*, Το Βήμα 31.03.24. Ο δικός μας συλλογισμός εξοικονομεί αυτόν τον προβληματισμό –χωρίς να τον υποτιμά– διότι τοποθετεί το πρόβλημα σε πιο μακροσκοπικό επίπεδο, προσπαθώντας να περιγράψει το καθοδικό σπирάλ της εμπιστοσύνης στη Δικαιοσύνη μέσα από τη διαλεκτική προσδοκίας-ματαίωσης στο πλαίσιο ανάπτυξης του σύγχρονου ατομικισμού.

³⁴ Μπορούμε να σημειώσουμε ενδεικτικά έργα που αναφέρονται σε δίκες δημοσίου ενδιαφέροντος όπως το σημαντικό έργο του Γ. Ντεγιάννη, *Η Δίκη*, 1990· Ένωση Ελλήνων Νομικών eΘΕΜΙΣ/Ένωση Ελλήνων Ποινικολόγων (επίμ), *Η δίκη των Θ. Κολοκοτρώνη και Δ. Πλαπούτα (1834)*, 2022· Δ. Φωτιάδης, *Κολοκοτρώνης. Η δίκη του Κολοκοτρώνη και του Πλαπούτα*, 1979· Θ. Διαμαντόπουλος, *Ο Εθνικός Διχασμός και η κορύφωσή του. Η Δίκη των Έξι*. Εξίλασμος ή δικαστικός φόνος;, 2022· Γ. Πετρόπουλος/Ν. Χατζηδημητράκος/Ε. Μαρτζούκου, *Υπόθεση Νίκου Μπελογιάννη. Η προανακριτική έκθεση της Ασφάλειας για την πρώτη δίκη*, 2015· Π. Σούρλας/Α. Καραπάνου, (επίμ), *Δολοφονία Λαμπράκη. Η ιστορική συζήτηση 50 χρόνια μετά (πρακτικά ημερίδας)*, 2016· Π. Πετρίδης, *Δολοφονία Λαμπράκη, ανέκδοτα ντοκουμέντα 1963-1966*, 1995· Κ. Μποτόπουλος, *Η δίκη της μεγάλης δίκης*, 2004· Γ. Πανούσης (επίμ), *Η δίκη της 17Ν από τις στήλες των εφημερίδων*, 2005· Π. Τατσόπουλος, *Ο ουρανός στο κεφάλι μας, Η δίκη της 17Ν*, 2004· *Η δίκη της Χρυσής Αυγής. Η αποκάλυψη του πραγματικού προσώπου της εγκληματικής-ναζιστικής οργάνωσης*, 2020· Θ. Καμπαγιάννης, *Με τις μέλισσες ή με τους λύκους, Αγόρευση στη δίκη της Χρυσής Αυγής*, 2020. Αξίζει να διαβαστεί το μείζον γαλλικό έργο του Ε. Carrere, *V13 δικαστικό χρονικό*, 2023.

³⁵ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου. Παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, 2013.

³⁶ Από την πρώτη δίκη για το Μάτι μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο συλλογής μαρτυριών που περιλαμβάνει και στοιχεία της δίκης δεξ Μ. Καρύδα, *Μάτι*. 23 Ιουλίου 2018, 2024.

με αυτό το πεδίο όπου αναπτύσσεται, όπως και στα προηγούμενα, το «αντινομικό δημοκρατικό πρόβλημα με τη Δικαιοσύνη».

Στις μοντέρνες δημοκρατίες παρατηρείται μια σταδιακή σημειολογική σύγχυση μεταξύ α. του Θεσμού της Δικαιοσύνης, β. της αφηρημένης έννοιας της κοινωνικής δικαιοσύνης και γ. των ιδιωτικών συναισθημάτων περί δικαίου.

Στην πραγματικότητα, και μέσα από τη γενική συγκίνηση που προκαλούν οι δίκες δημοσίου ενδιαφέροντος, η ίδια η έννοια της δικαιοσύνης γίνεται ολοένα και συχνότερα αντικείμενο επίκλησης σε διαφορετικά πεδία. Σε πεδία που βρίσκονται πέραν των θεσμών απονομής και εφαρμογής του δικαίου δια της επιβολής του νόμου και πέραν της πολιτικής διαχείρισης των κοινωνικών ανισοτήτων. Διότι και αυτή η τελευταία, η ιδέα των κοινωνικών ανισοτήτων, δεν μονοπωλεί πια την επίκληση στη δικαιοσύνη. Ποιες είναι λοιπόν οι μείζονες επιπτώσεις αυτής της ακατάτακτης και πολλαπλής χρήσης του όρου, της συγχώνευσης ικανοτήτων, απαιτήσεων, προσδοκιών και συναισθημάτων στη λέξη δικαιοσύνη³⁷;

Μπορούμε να επικεντρωθούμε συγκεκριμένα σε μια, που, ενδεχομένως, συνοψίζει έναν ευρύτερο αντίκτυπο. Ο Θεσμός της δικαιοσύνης, με την αποφασιστική αρμοδιότητα του επί του «τι είναι αληθές και δίκαιο», γίνεται ένας πανδέκτης ψυχικών αγωνιών και κοινωνικών αιτημάτων και σε αυτόν ανατίθεται συχνά η επίλυση δημοκρατικών αντινομιών. Σε αυτόν προβάλλονται για παράδειγμα οι δυσφορίες των υποκειμένων μπροστά στην κοινωνική μεταβολή.

Το «τι είναι δίκαιο και τι άδικο από αυτά που μου συμβαίνουν –ή φοβάμαι ότι θα μου συμβούν» προβάλλεται πλέον πάνω και στον Θεσμό της Δικαιοσύνης. Ειδικά σε συνθήκες υποχώρησης της εθνοκρατικής κυριαρχίας και αποδυνάμωσης της ισχύος της εκτελεστικής εξουσίας λόγω της μεταφοράς ισχύος τόσο σε υπερεθνικούς οργανισμούς και δικαιοδοτικά όργανα όσο και στην παγκόσμια αγορά συναλλαγή, η προβολή αιτημάτων, που παλιότερα έπαιρναν πολιτικό περιεχόμενο, πάνω στη Δικαιοσύνη (και ειδικότερα σε δίκες δημόσιου ενδιαφέροντος), αυξάνουν υπέρμετρα τις συστημικές προσδοκίες από αυτήν. Και της προσδίδουν έναν κοινωνικά επανορθωτικό ρόλο που, από τη φύση της, δεν είναι σε θέση να επιτελέσει –καθ' ολοκληρία αν μη τι άλλο³⁸.

Η αρετή αυτής της επεκτατικής έννοιας της δικαιοσύνης είναι ότι φέρνει στο φως την κοινωνική κριτική, είτε μέσα από μύχιες αγωνίες είτε μέσα από την πολιτική καταγγελία. Ο Θεσμός της

³⁷ Για τη διάχυση των όρων δικαιοσύνης στις σύγχρονες κοινωνίες δες L. Boltanski/Laurent Thévenot, *De la justification : Les économies de la grandeur*, 1991/2022.

³⁸ Εξέχουσα θέση στον μεγάλο όγκο παραδειγμάτων αυτής της κοινωνικής υπερ-επένδυσης στους θεσμούς της δικαιοσύνης έχει η ελληνική κρίση και οι νομοθετικές πρωτοβουλίες που επελέγησαν για την αντιμετώπιση του ενδεχομένου χρεοκοπίας της χώρας υπό το βάρος δημοσιονομικών ελλειμμάτων και δημοσίου χρέους την περίοδο 2010-2016. Οι προσφυγές στο ΣτΕ και το Ελεγκτικό συνέδριο, σε χαμηλότερης βαθμίδας δικαστήρια απασχόλησαν όχι μόνο την κοινή γνώμη και το πολιτικό σύστημα αλλά υπήρξαν και αφετηρία για βαθύ επιστημονικό αναστοχασμό για τους όρους λειτουργίας του δικαίου, και δη των δικαστηρίων που έχουν αρμοδιότητα επί της συνταγματικότητας των νόμων, καθ' όλη την περίοδο. Δεν είναι στην αρμοδιότητα του γράφοντος η αποτίμηση αυτής της πλούσιας βιβλιογραφίας ή έστω η χαρτογράφησης της. Κάτι τέτοιο εκφεύγει εξάλλου των φιλοδοξιών του παρόντος συλλογισμού. Μπορούμε όμως ενδεικτικά να αναφερθούμε σε ένα έργο που τοποθετεί το δικαϊκό ζήτημα στη συνθήκη της «ανάγκης», αποκαλύπτοντας τους τρόπους με τους οποίους η νομική λειτουργία συμπίεζεται και φτάνει στα όριά της σε συνθήκες επικράτησης της οικονομίας επί άλλων περιοχών της κοινωνικής δράσης. Δες. Γ. Καραβοκύρης, *Το Σύνταγμα και η κρίση. Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου*, 2014.

δικαιοσύνης αναγκάζεται όμως έτσι να υποδεχτεί και να διαχειριστεί κάτι που είναι πέραν της καταστατικής του αρμοδιότητας του. Η αναβάθμιση των προσδοκιών από τη δικαιοσύνη, ειδικά όταν αυτή μοιάζει καλοδεχούμενη από τον ίδιο τον θεσμό, μπορεί να είναι μια παγίδα, μια ατραπός υπονόμησης.

Το τελευταίο παράδειγμα φωτίζει και συνοψίζει το επιχείρημά μας: στη θεσμική δικαιοσύνη προβάλλονται σήμερα πλείστες από τις μορφές κοινωνικής κρίσης. Και κυρίως όλες εκείνες οι εντάσεις ανάμεσα σε διαφορετικούς πόλους που εκδηλώνονται την εποχή του δημοκρατικού ατομικισμού. Η επιτρεπτική κοινωνία που σκανδαλίζεται μπροστά στην αναλογικότητα των ποινών, η κοινωνία της αντι-αυταρχικής διαπαιδαγώγησης που απαιτεί άτεγκτη και παραδειγματικά σκληρή στάση απέναντι σε όσους βλάπτουν το κοινωνικό σύνολο, η κοινωνία των θυμάτων που επεκτείνει την ιδιότητα αυτή και την καθιστά ταυτοτικό προνόμιο που οικειοποιούνται και οι θύτες. Όλα αυτά αποτελούν ορισμένες από τις απορίες της δημοκρατικής κοινωνίας ή μάλλον της απαιτητικής κοινωνίας, εκείνης που οργανώνεται μέσα από μια συστηματική και οδυνηρή διαλεκτική μεταξύ προσδοκιών και ματαίωσης, υπόσχεσης χειραφέτησης και ρεαλιστικής απογοήτευσης³⁹.

Το δικαστικό σύστημα και εν γένει οι λειτουργοί της Δικαιοσύνης, ειδικά στη χώρα μας που το δικηγορικό επάγγελμα είναι όχι μόνο πολυπληθές αλλά και οργανικό τμήμα των θεσμών, είναι λοιπόν εδώ αντιμέτωπα, πέρα από όσα αποτελούν πεδία της δικής τους ευθύνης, με τα προβλήματα ενός θεσμού που έχει γίνει κάτι σαν κύβος συμπίκνωσης των δημοκρατικών αντιφάσεων.

Ευρύτερα θα λέγαμε όμως ότι έρχονται –όπως το πολιτικό σύστημα– και αυτοί αντιμέτωποι με κάτι ακόμα ευρύτερο, με την κορωνίδα των δημοκρατικών αντινομιών. Την καταλυτική και καθολική εκκοσμίκευση του καιρού μας. Με τη συνθήκη δηλαδή ότι δεν υπάρχει τίποτα ιερό, ότι ζούμε σε έναν κόσμο που έχει απομαγευτεί και όπου οι θρησκευτικές και άλλες παρεμφερείς εξηγήσεις του κόσμου τείνουν να εξαλειφθούν⁴⁰.

Το φαινόμενο, χειραφετησιακό στον πυρήνα του, έχει όπως μας δείχνει ήδη από τη δεκαετία του 1830 ο Τοκβίλ, τα χαρακτηριστικά μιας δυσεπίλυτης αντίφαση για τη δημοκρατία –ενώ είναι και θεμελιωτικό της στοιχείο⁴¹.

Η θεματολογία αυτή είναι βεβαίως μεγάλη και ο παρόν συλλογισμός δεν θα έχει νόημα να επεκταθεί στις πολλαπλές τις εκδοχές. Μπορούμε όμως, εστιάζοντας στις δημοκρατίες της ύστερης νεωτερικότητας, να επισημάνουμε ότι ο σύγχρονος πρωταγωνιστής των κοινωνικών διεργασιών, το άτομο, δρα σήμερα χωρίς καμία ιερότητα να βαραίνει τις πλάτες του. Οι εξουσίες, όλες εκκοσμιευμένες πλέον, έχουν απωλέσει κάθε τι υπερβατικό, οποιαδήποτε έστω ελάχιστη αναφορά σε

³⁹ P. Corcuff, “La promesse d’émancipation”, στο: J. Birnbaum, *Qui tient promesse ?* 2015, σελ. 165-185.

⁴⁰ Αφετηριακή διατύπωση του Βέμπερ η οποία θα μπολιάσει από την εκφορά της και μέχρι σήμερα σημαντικές μερίδες στοχαστών που αναδεικνύουν τα παράδοξα του μοντέρνου και δημοκρατικού κόσμου. Δες το εμβληματικό Μ. Βέμπερ, *Η επιστήμη ως επάγγελμα*, 2022.

⁴¹ Ο Tocqueville παρατηρεί ότι ο εκκοσμιευμένος άνθρωπος –χωρίς πίστη ή εθνικό έρεισμα– κινδυνεύει από την υπέρμετρη εμπιστοσύνη στο κράτος και τη δημοκρατική εξάρτηση, καθώς δεν του απομένει καμία «εσωτερική άγκυρα». Το αποτέλεσμα; Η θρησκεία που παύει να είναι «ιερή» ως ρυθμιστική δύναμη, εξελίσσεται σε απλό εργαλείο εξυπηρέτησης, οδηγώντας σε απομάγευση. Δες L. de Briey, *Démocratie, religion et pluralisme. De Tocqueville à Gauchet et retour*, *Revue philosophique de Louvain* 104/2006, σελ. 741-761· δες στον ίδιο Α. ντε Τοκβίλ, *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, 2008, τόμος Α', μέρος Β', κεφάλαια 5 και 9.

κάτι άδηλο, σε μια οποιαδήποτε πηγή νομιμοποίησης και βούλησης έξω από το κοινωνικό σώμα –δηλαδή σήμερα έξω από το εξατομικευμένο και κατακερματισμένο σε μικρά «εγώ» κοινωνικό σώμα⁴².

Μα αυτό είναι θεμέλιο της δημοκρατίας, είναι η απαρχή του Διαφωτισμού και της πολιτικής νεωτερικότητας θα αντιτείνει κανείς. Και είναι πράγματι έτσι. Όμως είναι και κάτι που τροφοδοτεί εύκολα τη διαλεκτική «προσδοκία-ματαίωση» και που κάμπτει την εμπιστοσύνη. Μπαίνουμε ίσως σε αχαρτογράφητα για εμάς ύδατα εδώ. Μπορούμε όμως ως ακροτελεύτια σκέψη για τις δημοκρατικές αντινομίες και την επίπτωσή τους στο δικαϊκό φαινόμενο, να πούμε ότι οι δημοκρατικές κοινωνίες τείνουν να απαιτήσουν αμέτρητα πράγματα από τους θεσμούς της Δικαιοσύνης μα ταυτόχρονα ρηγματώνονται εσωτερικά από μια αντιφατική τους επιθυμία. Η δικαιοσύνη οφείλει μέσα στις κοινωνίες μας να είναι της εγγύτητας, να μας μοιάζει, να μπορούμε να τη γνωρίζουμε, να έχει τον ίδιο λόγο με εμάς, να νιώθει και αυτή όπως ο μέσος εαυτός μας. Και μαζί να διατηρεί στοιχεία ιερότητας, να στέκεται σε απόσταση, να διατηρεί τη μυστικότητα των διαβουλεύσεων, κυρίως όμως να μην εκτίθεται στην τριβή των καθημερινών αντιπαραθέσεων. Μα πάνω απ' όλα να αποφασίζει συναιρώντας όλα τα αντιθετικά ζεύγματα που εντοπίσαμε. Πράγμα προφανώς αδύνατο. □

⁴² M. Gauchet, *Le nœud démocratique*, ό.π.